

УДК 281.96

*О. Г. Іценко,**аспірант Рівненського державного гуманітарного університету*

**ПРОБЛЕМА “ПОЛЬСЬКОЇ АВТОКЕФАЛІЇ”
В ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ
ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АРХІЄПІСКОПА АЛЕКСІЯ
(О.Я. ГРОМАДСЬКОГО)**

У статті розглянуто релігійно-церковний феномен “Польської автокефалії” крізь призму поглядів українського православного ієрарха Алексія (Громадського) як історика православ’я та учасник даних подій.

Ключові слова: автокефалія, православ’я, ієрархія, українізація.

Проблема “Польской автокефалии” в историко-религиоведческом дискурсе и практической деятельности архиепископа Алексия (А.Я. Громадского)

В статье рассмотрен религиозно-церковный феномен “Польской автокефалии” сквозь призму взглядов украинского православного иерарха Алексия (Громадского) как историка православия и участника данных событий.

Ключевые слова: автокефалия, православие, иерархия, украинизация.

The problem of “Polish autocephaly” in the historical and religious discourse and in the practical activity of the archbishop Alexiy (O.J. Gromadskiy)

This article is devoted with the religious church phenomenon of “Polish autocephaly” in the light of the views of ukrainian orthodox hierarch Alexiy (Gromadskiy) as a historian of orthodox and a participant of these events.

Keywords: autocephaly, orthodoxy, hierarchy, ukrainization.

Процес інституалізації “Польської автокефалії” виявив весь спектр церковних проблем Польської Республіки у взаємовідносинах церкви і держави, ієрархії та мирян. Важливо показати бачення цієї проблеми зсередини, через призму поглядів одного з самих інтелектуально обдарованих тогочасних ієрархів – архієпископа Алексія (Громадського), фігури, що так неоднозначно оцінюється релігієзнавцями.

Проблемою “Польської автокефалії” займалися немало науковців (Л. Галуха [18], А. Вишиванюк [15], Н. Стоколос [33], О. Альошина [13] та ін.), проте мало дослідників залучали праці О. Громадського, а також майже ніхто не описував цю проблему через призму його поглядів. По ряду причин історики та релігієзнавці приділяють мало уваги чисельним працям цього українського релігійно-церковного діяча. Деякі праці О.Я. Громадського розглядає прот. О. Мельничук [23], проте досить поверхнево та здебільшого у конфесіональному ключі.

Мета даної роботи – розкрити феномен “Польської автокефалії” в історико-релігієзнавчих розвідках та практичній діяльності православного ієрарха Алексія (Громадського).

Інституалізація “Польської автокефалії” відбувалась у екстремальних та складних умовах: тяжке становище Руської церкви та патріарха Тихона, тиск Польського уряду та відсутність єдності у православній спільноті Польщі. Всі ці процеси відбувались при безпосередній активній участі архієпископа Алексія (Громадського).

Народився майбутній ієрарх Алексій (Олександр Якубович Громадський) на Підляшші, в церковній сім’ї псаломщика, де і сформувалися його морально-етичний ідеал та конфесійна спрямованість. Він здобув прекрасну духовну освіту, спочатку в Холмській семінарії, а потім у Київській Духовній Академії, отримавши ступінь кандидата богослів’я-магістранта. Під впливом Євлогія (Георгієвського) [20] проникнувся “ідеологією “Святої Русі”” [17, с. 92]. У 1908 р. О. Громадський стає священником, працює на церковно-адміністративних посадах Холмщини, вивчає її історію: готує матеріали з історії Холмської єпархії, капітули, займається історією унії в краї, певний час викладає курс “пропедевтики філософії”. Згодом наближується до єпископа Діонісія (Валедінського) і в 1919 р. переїжджає з ним, як довірена особа, до Кременця, де в Холмській семінарії отримує посаду професора. У 1920 р. Громадський вже на чолі Єпархіального Управління при єп. Діонісію Кременецькому [28, с. 53]. Так, О. Громадський опинився на теренах, що увійшли до II Речі Посполитої.

По закінченню війни геополітична ситуація докорінно змінюється, передові імперії, що відігравали основну роль у світі припиняють своє існування, а на їх уламках виникають нові державні утворення. Одним з таких утворень і постала Польська Республіка, до якої за Ризьким договором 1921 р. інкорпоровано західноукраїнські та західнобілоруські етнічні землі з близько 5-ма мільйонами православних, які знаходилися у юрисдикції Московської патріархії [36, с. 104]. За

даними перепису населення 1931 р. православними в Польській державі назвали себе близько 12 %, 93% з яких були селянами [22].

Польща позиціонувала себе демократичною державою, гарантуючи Конституцією права нацменшинам, релігійну свободу, але, de facto, далі декларацій польський уряд не пішов. Релігійна політика Польщі "повинна була послужити завданню колонізації всього непольського населення" [15], слугувати "латинізації правового статусу Православної церкви" [13, с. 41]. У краї йшла цілеспрямована колонізація, конфесійний тиск, а в соціумі "Православна церква уявлялася російською, ворожою польській державності" [33, с. 194]. Подальша доля православ'я в Польщі вирішувалась за активної співпраці провладно налаштованих ієрархів та власне уряду.

Почався цей процес при архієпископу Георгію (Ярошевському). У 1921 р. він прибуває до Варшави [7, с. 293-294] і, разом з єпископами Пантелеймоном (Рожновським) та Діонісієм, запрошений до міністра ісповідань М. Ратая, який "рішуче... від лица Уряду" заявив, що він "не мислить іншого управління цією Церквою, окрім автокефального". Єпископи дали свою згоду, але за умови, що буде на те "згода Всеросійського Патріарха". Архієп. Алексій напише, що саме тоді "було покладено початок автокефалії Св. Православної Церкви в Польщі" [8, с. 323].

27 вересня 1921 р. патр. Тихон признає архієп. Георгія Екзархом Православної Церкви в Польщі, а вже 30 січня 1922 р. Ярошевський отримує "сан митрополита Варшавського" [8, с. 324]. Він звертається до патріарха Тихона про дарування автокефалії, але той відмовляє, оскільки "серед його (Ярошевського – О.І.) пастви майже немає поляків і що за мовою та звичаями вона є єдинородною зі всією Руською Церквою..." [36, с. 104].

Серед православного єпископату Польщі виникають непорозуміння, утворюється дві групи: перша, на чолі з митр. Георгієм – поступливо ставилась до Польського уряду, що прагнув автокефалії Православної церкви, друга (складала більшість єпископату) – виступала за канонічний зв'язок з "Матір'ю-Церквою". Ці непорозуміння особливо виявили себе на січневому соборі єпископів 1922 р., на якому прот. О. Громадський був секретарем. "... У Собора цього, – пише архієп. Алексій, – були великі можливості... Але, нажалуй!.. Не було на ньому спільного розуміння як обставин, так і важливості моменту...", Собор закінчився "лише Тимчасовими правилами" [8, с. 324]. Але єпископи Володимир (Тихоніцький) та Пантелеймон (Рожновський) відмовились підписати конкордат і на них митр. Георгій поклав відповідаль-

ність за можливі репресії щодо православних з боку уряду [30, с. 97]. Тоді ж Польській церкві патріарх Тихон (Белавін) надає право широкої автономії, яка, за словами архієп. Алексія, “майже не відрізнялася від автокефалії”, але не була вказана в указі, що й спричинило собою “ті сумні події”. Архієп. Алексій, хоча й безмежно поважав митр. Георгія, проте не замовчує “вкрай рішучі міри з боку Глави Церкви по відношенню до неслухняних”, які “спричинили собою й мученицьку його кончину” [8, с. 324]. “З виданням названих “Тимчасових Правил”, – пише І. Власовський, – 30 січня 1922 р. почалось активне, і досить дошкульне, вмішування польського уряду у внутрішнє життя Православної Церкви...” [17, с. 21]. Вже одразу після Собору, не без участі уряду, владику Пантелеймона усунено від управління єпархії, за межі Польщі вислано єп. Сергія (Корольова) [30, с. 102].

На червневому Варшавському соборі 1922 р., не дивлячись на протести єпископів Володимира та Єлевферія, митр. Георгій приймає рішення, яким “поклав початок автокефальному існуванню Православної Церкви в Польщі”, опираючись на невизначену ситуацію в Руській церкві, у зв’язку з ув’язненням патріарха [8, с. 324]. На цьому соборі під пресом уряду єпископат, голосами митр. Георгія (Ярошевського), архієп. Діонісія і єп. Олександра (Іноземцева), затвердили постанову, в якій зазначалось: “Собор Православних Архієреїв, внаслідок церковної смуті і розрухи в Росії нічого не має проти автокефалії Православної Церкви в Польщі і готовий працювати на засадах автокефалії...”. Цікаво, що отримання благословення на автокефалію “Константинопольського та інших Патріархів..., а також Патріарха Московського...” собор покладав на “Польський Уряд” [8, с. 324]. У роботі собору, в якості експерта-каноніста, брав участь і прот. О. Громадський, хоча собор був архієрейський [30, с. 102].

При всьому розумінні складності ситуації О. Громадський підтримує автокефалістський вектор митр. Георгія. У 1922 р. Громадський приймає чернечий постриг з ім’ям Алексій і єпископську хіротонію з призначенням на Луцьку кафедру. Вже сама ця хіротонія свідчила про те, що Ярошевський вбачав у О. Громадському свого однодумця. Як ставленику митр. Георгія, 21 квітня 1923 р. Громадському доручено Синодом управління Гродненською єпархією [3, с. 54]. Міністр ісповідань А. Поніковський, в указі про усунення владики Володимира, писав: “Управління Гродненською єпархією доручаю єпископу Алексію” [30, с. 118]. На Гродненщині зустріли його прихожани з “упередженням і навіть неприязню” [3, с. 54], в ньому вбачали ставленика уряду і винуватця усунення єп. Володимира. Проте, своєю активністю

з упорядкування церковних справ і особливо глибокими проповідями при багаточисельних візитаціях парафій єп. Алексій зумів позитивно налаштувати до себе більшість прихожан єпархії [3, с. 55].

У 1923 р. архімандрит Смарагд (Латишенко) вбиває митр. Георгія. Як зазначає Громадський: "Мало хто звертав увагу на його... великі справи, а більше... дивилися... на його помилки... і суворо судили за ці помилки" [8, с. 325]. Єп. Алексій позитивно оцінює автокефалістські прагнення митр. Георгія: "Зараз для всіх зрозуміло, яким далекоглядним був спочилий Першоієрарх у питанні про автокефалію..." [8, с. 326].

Обов'язки митрополита і голови Свящ. Синоду приймає на себе Діонісій (Валедінський), котрий продовжує форсувати автокефалію. Показово, що затвердив Діонісія у званні "Митрополита Варшавського і Волинського і всієї Православної Церкви в Польщі" вже не Московський, а Константинопольський патріарх Мілетій IV. Отже, частина Московської патріархії самочинно переходить в іншу юрисдикцію. Одразу після цього єп. Алексій стає керуючим справами Свящ. Синоду, другою особою в церкві [23, с. 133]. Становище митр. Діонісія було досить складним, його тіснила потужна опозиція: "...З одного боку руських, незадоволених його колонізаторською політикою, а з другого – українців, які рахували, що він їм недостатньо допомагає" [35, с. 237].

В церковному середовищі Польщі виділяється два антагоністичні напрямки: "москвофільський", що виступав за збереження тисячолітньої традиції ієрархічного начала в церковному управлінні, зі збереженням церковнослов'янської мови богослужіння тощо та "українофільський", який виходив з домінування в церкві т.з. "українського православ'я" [33, с. 236-248], те значення, яке мала мова в націотворенні вони технічно екстраполювали й на церковне життя, надаючи мові виключне значення.

Архієп. Алексій (Громадський) підтримував "українізацію", особливо, коли на вимогу "українофілів" був переміщений у 1934 р. на найбільшу в Польщі Волинську кафедру [18, с. 190], але був прибічником поступових та обережних мр. Загалом "Архієпископ Олексій любив робити все, як він висловлювався, "постепенно", – пише І. Власовський [17, с. 93]. Він не відрізнявся занадто загостреним націоналізмом, хоча і вважав себе українцем, намагався не змішувати церковні процеси з політичними. Питання про перехід парафій на українську мову вирішувалося Алексієм з урахуванням одностайного бажання прихожан. Так, прот. О. Громадський, як заступник голо-

ви, бере активну участь у Почаївському єпархіальному з'їзді 1921 р., який ухвалив "українізацію". Він підтримував митр. Діонісія, який "вважав, що з благословення церковної влади українізувати богослуження є можливим там, де того побажають вірні" [6, с. 39]. А його Єпархіальне зібрання 1935 р. зазначало: "...Не можна необережно переводити українізацію Служби Божої там, де нема згоди серед віруючих" [17, с. 95]. Сам же Громадський практично завжди при візитаціях проповідував на українській мові, хоча це подобалося не всім [24, с. 247]. При цьому зазначав, що "один лише расовий націоналізм не може бути тою ідеєю, яка лежить в основі життя нашого народу" [11, с. 98].

В результаті довготривалих переговорів Польського уряду з Вселенською патріархією у 1924 р. Константинопольський патріарх Григорій VII видає Томос: "Ми... визнаємо автокефальний устрій Православної Церкви в Польщі й даємо Своє благословення на те, щоб Вона віднині управлялась, як духовна Сестра, рішала свої справи незалежно й автокефально..." [29, с. 611]. Єп. Алексій приймав саму активну участь у переговорах з Фанаром, оскільки входив у склад урядової делегації [16, с. 74].

Дискусійним залишається питанням канонічності оформлення "Польської автокефалії". Каноніст єп. Григорій (Граббе) пише: "...Зрозуміло, що проголошення там автокефалії було здійснене з порушенням канонічних принципів. Митрополит Георгій тримався різко і прагнув догодити Уряду, не рахуючись ні з чим..." [19]. А.В. Стародуб, опираючись на листи міністра А. Сकिनського, доводить, що автокефалія не лише була куплена урядом за 12 000 фунтів стерлінгів, а й відбувалися банальні торги [32]. Польську автокефалію визнали не всі і не одразу [30, с. 130], кїріархальною церквою вона не була визнана. Окрім Руської православної церкви, Польської автокефалії не визнали церкви Сербська, Болгарська, а також Зарубїжна [31]. Таким чином, невизнання "Матері-Церкви", деяких Помісних церков, а особливо спосіб здобуття автокефалії свідчать про її канонічну сумнівність. Це розуміли всі її творці: польський уряд, проавтокефалістська ієрархія, і особливо єп. Алексій, і це відчувається, коли читаєш його праці з цієї проблематики. При цьому він пише, що "саме життя, а не Ієрархія, вимагає незалежного існування цієї церкви в Польщі" [6, с. 120]. Але дуже переймається, що "Російська Церква" не може цього зрозуміти і, попри все, називає її "Мати-Церква", вважає, що "молитися за Неї і страждених чад Її..." Польська церква "вважає своїм священним... обов'язком" [6, с. 133]. Громадський, опираючись на

листування, зазначає, що місцеблюстителі Патріаршого престолу з поблажливістю та розумінням ставилися до митр. Діонісія та церковної ситуації в Польщі. Владика Алексій вважає, що на формування негативного ставлення Московської патріархії до Польської церкви впливає неправдива інформація "клеветників", які "роздирали... Єдність Церкви [6, с. 120].

Розуміючи своє хитке становище, у 1927 р. польський уряд ініціює "історичну подорож" делегації від Польської церкви та представників уряду до "Голів усіх Автокефальних Православних Церков...". Найближчим супутником митр. Діонісія Свящ. Синодом призначено єп. Алексія, який активно виступає на офіційних прийомах, пояснюючи важливість автокефального існування церкви в Польщі. Ця подорож дійсно мала "величезне церковно-релігійне значення" [10, с. 3], оскільки митр. Діонісій та єп. Алексій закріпили стосунки з предстоителями інших автокефальних церков та ознайомились з їх позицією щодо актуальних церковних проблем того часу.

Хоча, наприклад, патр. Сербський Димитрій та митр. Болгарський Стефан зазначили, що Польській церкві "залишається зробити ще один мудрий крок" отримати благословення "Матері Церкви Російської" [10, с. 117, 132]. Пізніше, коли митр. Стефан дізнається про утиски православних у Польщі, то поверне всі нагороди польського уряду, якими його нагороджено [30, с. 236].

У 1929 р. Громадський знову пише працю на захист автокефалії, де гнівно засуджує "непрощених радителів", які "своїми посланнями" розколюють церковний народ [9, с. 6-7]. Автором цих "послань" названий єп. Єлевферій (Богоявленський), який польських ієрархів називає "честолюбцями, які пасуть стадо для ганебної корисливості" [9, с. 24]. "Залишіть Вашу злобу і покайтесь, – пише владика Алексій, бо "багато вже спокусилися", внесено розкол між ієрархією та вірними [9, с. 24-25].

Велику надію на стабілізацію церковного життя в Польщі як ієрархія так і миряни, покладали на Помісний Собор 1930 р., навколо якого в пресі розгорілась неабияка дискусія [26, с. 81]. У процес підготовки до Собору активно втручалась влада, намагаючись відтягнути Собор і не допустити його у ситуації, "сприятливій для ієрархії" [24, с. 244]. В кінці 1929 р. владика Алексій разом з митр. Діонісієм, мали аудієнцію у міністра ісповідань С. Червінського, але міністр не дав дозволу на проведення собору, оскільки ніби "на ньому світський елемент, миряни, недостатньо представлені і не прийняті відповідним чином до уваги інтереси всього православного населення" [27, с. 45].

Було створено Змішану Передсоборну комісію, у складі представників церкви й уряду, в якій активно працював владика Алексій. Він “зі скорботою” зазначав, що православні розділились на “два табори”: “правий... з підозрою, надмірним побоюванням і обережністю, ставиться до зовнішньої структури Собору... схильний зменшувати на Соборі значення нижчого церковного кліру і мирян...”, а “лівий – от структури Собору чекає всіх благ..., готовий бачити в Єпископах верхню палату Собору, поставлену для корекції, утвердження, або відкидання постанов нижньої палати...” [5, с. 620]. Архієп. Алексій доводив, що “формою вищого церковного управління була соборна... при досить дієвій участі пресвітерів, диаконів і мирян...” [5, с. 620, 621]. Але при цьому не слід забувати, що єпископи мають “право на повноваження... вчити від імені Апостолів...” і саме “Єпископи дадуть рішенням Собору канонічну санкцію” [5, с. 628].

Прийняття автокефалії не принесло бажаного спокою православним. Хоча й не в такому масштабі, як в УРСР, але все-таки утиски православних у Польщі з боку католиків, при мовчазній згоді уряду, продовжувались. Православний сучасник зазначав: “Величезна більшість утисків, що зазнавала Православна Церква має своїм джерелом саме яскраву нетерпимість і навіть людиноненависництво, що виявляється католицькими Церквами, владою і духовенством” [2, с. 737]. Юристконсультант Свящ. Синоду К.М. Ніколаєв писав, що “...з самого моменту заснування незалежної Польської Держави, ясно намічалась одна тенденція: розірвати спадковий зв’язок правових начал і побуту Православної Церкви... Тратяться значні зусилля на те, щоби Православну Церкву в Польщі лишити права і можливості опиратися на той законодавчий матеріал, котрий створив її правове становище і котрий до цього часу ніяким законом не відмінено...” [25, с. 88].

При всій лояльності до влади, архієп. Алексій намагався активно протистояти наступу на православ’я [34, с. 240]. Він пише працю на захист Супрасльського монастиря, що “декілька років тому назад опинився у віданні римсько-католицької курії...”. Він констатує, що “приходиться доводити те, що не потребує доказів”. На основі історичних документів, Громадський завершує: “ніяких історичних прав на Супрасльський монастир римо-католицька курія не має. Він був православним, він і повинен їм бути” [4, с. 212–213]. Та все ж, він надіється на верховенство права: “В ділах віри не може бути в державі нашій жадного примусу, бо свобода віри забезпечена Основним законом – Конституцією Речипосполитої” [14, с. 118–119]. Владика Алексій також вів переговори з римо-католицькими представниками

щодо припинення "ревіндикаційних" справ, хоча й безуспішно [30, с. 163]. Архієп. Алексій приймав активну участь у з'їзді духовенства і мирян Холмщини, і в Архієрейському соборі, що відбулися влітку 1938 р. у Варшаві, щодо антиправославних дій влади. І з'їзд і собор у меморандумах до влади вимагали припинення руйнування церков [1, с. 48–54]. А згодом Громадський напише: "Я знаю добре і те, як ставилася до православної віри в Україні Польща... Бо ж ніхто інший, а саме я, не жалував себе, а посеред зими об'їжджав ті місцевости, де шаліла "ревіндикація душ" і не без доброго наслідку спасав українські душі від окатоличення", митрополит працював "при умовах національного режиму в Польщі" [12, с. 42]. У 1940 р. владика Алексій напише: "Польські архиєреї підпорядковувались автокефалії під примусом Польського уряду..." [17, с. 196].

Остаточне становище церкви в Польщі закріпив у листопаді 1938 р. Декрет Президента "Про відношення Держави до Польської Автокефальної Православної Церкви" [21, с. 920], згідно якого, Православна церква в Польщі "не тільки у зовнішньому, але і у внутрішньому устрої поставлена в повну залежність від державної влади". [30, с. 247]. Загалом релігійна політика уряду II Речі Посполитої призвела до того, що, наприклад, лише на Холмщині з 378 православних храмів (1914 р.) на 1939 рік налічувалось лише – 47, 124 було зруйновано, 35 – спалено, а 175 – передано римо-католикам [35, с. 235].

Таким чином, Православна церква в Польщі, а в тому числі й архієп. Алексій, опинились в досить непростій релігійно-політичній ситуації. Під величезним тиском уряду, що прагнув будь-якими шляхами вивести православні єпархії в Польщі зі складу Московської патріархії, митр. Георгій (Ярошевський), не зважаючи на протести більшості ієрархів та значної кількості духовенства та мирян, приймає автокефальний вектор розвитку православ'я. Прийняття автокефалії не зняло напруги, проте становище православ'я в Польщі було легшим ніж в УРСР і це розумів архієп. Алексій, який відігравав одну з центральних ролей у прийнятті автокефалії Польської церкви, забезпечуючи її ідейний фундамент своїми працями. Щоб зберегти свою паству від розколу, Громадському доводилося співпрацювати і з українськими націоналістичними колами, і з прокатолицькою владою. Скоріше за все, це був вимушений конформізм заради збереження "церковної єдності" (ключове поняття у еклесіологічній концепції Громадського) та єпископський послух предстоятелю. Ймовірно, Громадський тоді дійсно вважав, що для церкви лояльна щодо уряду позиція буде більш корисною.

Список використаних джерел та літератури

1. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші / За ред. Г. Купріяновича. – Холм : Люблинсько-Холмська православна єпархія, Українське товариство в Люблині. 2008. – 120 с.
2. Vox. Из печати. О “мнимом” преследовании Православия / Vox. // Воскресное чтение. – 1929. – № 46. – 17 ноября. – С. 737–741.
3. А.М. К десятилетию пребывания на Гродненской кафедре Высокопреосвященнейшего Алексия. Архиепископа Гродненского и Новгородского / А.М. // Воскресное чтение. – 1933. – № 4. – С. 54–55.
4. Алексей. К вопросу о принадлежности Супрасльского монастыря / Архиеп. Алексей (Громадский) // Воскресное Чтение. – 1934. – № 12. – С. 137–139; – № 15. – С. 177–179; – № 16. – С. 187–188; – № 17. – С. 199–200; – № 18. – С. 211–213.
5. Алексей. К вопросу о составе нашего Церковного Собора и значении на нем епископов / Архиеп. Алексей (Громадский) // Воскресное Чтение. – 1933. – № 40. – 5 октября. – С. 620–628.
6. Алексей. К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе ее Блаженнейшего Митрополита Дионисия (1923–1933) / Архиеп. Алексей (Громадский). – Варшава : Варшавская синодальная типография. 1937. – 164 с.
7. Алексей. Митрополит Георгий / Архиеп. Алексей (Громадский) // Воскресное Чтение. – 1933. – № 19. – 7 мая. – С. 291–294.
8. Алексей. Митрополит Георгий / Архиеп. Алексей (Громадский) // Воскресное Чтение. – 1933. – № 21. – 21 мая. – С. 323–326.
9. Алексей. Непрошенные радатели или около автокефалии Православной Церкви в Польше / Архиеп. Алексей (Громадский). – Варшава : Варшавская синодальная типография. 1929. – 25 с.
10. Алексей. Посещение Его Блаженством, Блаженнейшим Митрополитом Дионисием Святых Православных Автокефальных Восточных Церквей / Еп. Алексей (Громадский). – Варшава : Варшавская синодальная типография. 1928. – 148 с.
11. Алексій. Слово при відкритті Волинського Єпархіального Зібрання 12 лютого 1936 р. / Архиеп. Алексій (Громадський) // Церква і Нарід. – 1936. – Ч. 4. – 15 лютого. – С. 95–99.
12. Алексій. Одвертий лист до Владики Полікарпа / Митр. Алексій (Громадський) // ДАРО, ф. Р-281, оп. 1, спр. 17, арк. 42–46.
13. Альошина, О. А. Становище Православної церкви в Польщі у 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Альошина // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДНУ. – Випуск 2. – Луцьк : Видавничий відділ Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2012. – С. 41–46.
14. Архипастирська візитація парафій на Кремянеччині // Церква і Нарід. – 1938. – Ч. 3. – 1 лютого. – С. 118–119.

15. Вишиванюк, А. В. Православная Церковь в религиозной политике Польского государства в 1920–30-х гг. [Электронный ресурс] / А.В. Вишиванюк. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/1003745.html>

16. Вишиванюк, А. В. Митрополит Алексей (Громадский) – Экзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941–1943) / А.В. Вишиванюк // Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви. – 2007. – № 4 (25). – С. 71–95.

17. Власовський, І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 тт. / Репр. вид. / І. Власовський. – Т. IV: (XX ст.). – Ч. 2. — Київ [Б.в.], 1998. – 416 с.

18. Галуха, Л. Ю. Організаційні питання життєдіяльності православ'я у Другій Речі Посполитій // Л. Ю. Галуха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 13. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – С. 188–193.

19. Григорий. Была ли демократия в Церкви Апостольского века? [Электронный ресурс] / Еп. Григорий (Граббе). – Режим доступа : <http://portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1852>

20. Громадский А., свящ. На память о незабвенных днях прощания Холмщины со своим Архипастырем, Высокопреосвященным Евлогием, Архиепископом Холмским и Люблинским / Свящ. А. Громадский. – Холм: Типография Холмского Свято-Богородицкаго Братства, 1914. – 88 с.

21. Декрет Президента Речипосполитої про відношення Держави до Православної церкви // Церква і Нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 грудня. – С. 920–923.

22. Лабынцев, Ю. Православие и православные во II Речи Посполитой [Электронный ресурс] / Ю. Лабынцев, Л. Щавинская. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/40543.htm>. – Дата доступа: 13.05.2013.

23. Мельничук, О. Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні / Прот. О. Мельничук. – К., 2007. – 216 с.

24. Николаев, К. Н. Восточный обряд: Дорога Рима в Россию. (Рим – Польша – Россия) / К.Н. Николаев. – Париж : YMCA-Press, 1950. – 336 с.

25. Николаев, К. Н. Правовое положение Православной Церкви в Польше и ее имущественные права с точки зрения административной практики / К.Н. Николаев // Воскресное чтение. – 1929. – № 6. – 10 февраля. – С. 88–90.

26. О значении Поместного Собора // Воскресное чтение. – 1930. – № 3. – 19 января. – С. 45.

27. От канцелярии Св. Синода // Воскресное чтение. – 1930. – № 5. – 19 января. – С. 45.

28. Пастирське и архіпастирське служення Його Високопреосвященства, Високопреосвященнішого Алексія, Архієпископа Волинського і Кре-

мянецького // Церковний календар Православної церкви в Польщі. – 1938. – С. 52–56.

29. Патріярший і синодально-канонічний томос Вселенської Константинопольської Патріярхії, від 13 листопада 1924 року, про визнання Православної церкви в Польщі церквою автокефальною // Маргірологія Українських Церков: Документи, матеріали: У 4 тт. / Упор., ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Т. 1. Українська Православна церква. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1989. – 1207 с. – С. 610–612.

30. Свитич, А. К. Православная Церковь в Польше и её автокефалия / А.К. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в 20 столетии. 1917-1950 гг.: Сборник. – М.: Изд-во Крутицкого патриаршего подворья, 1997. – С. 87–293.

31. Серафим (Соболев), еп. Против гонений на Православие в Польше [Электронный режим] / Еп. Серафим (Соболев). – Режим доступа: <http://nashastrana.info//index.php?module=pages&act=page&pid=185>

32. Стародуб, А. В. Ціна питання: До 80-ї річниці з дня підписання Патріяршого і Синодально-канонічного томосу про визнання автокефалії Православної церкви в Польщі / А.В. Стародуб // Людина і світ. – 2004. – № 7. – С. 18–23.

33. Стоколос, Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н.Г. Стоколос. – Рівне: Ліста М, 2003. – 480 с.

34. Хроника. Запрос украинской фракции по поводу разборки Православной Церкви в г. Холме // Воскресное чтение. – 1929. – № 15. – 14 апреля. – С. 240.

35. Шкаровский, М. В. История русской церковной эмиграции / М.В. Шкаровский. – СПб. : Алетейя, 2009. – 359 с.

36. Шкаровский, М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М.В. Шкаровский. – М.: Вече. Лепта, 2010. – 480 с.